

SOSYOLOJİK BİR MALZEME OLARAK TEZÂKİR*

Doç.Dr İsmail DOĞAN**

GİRİŞ

Tezâkir-i Cevdet ya da kısaca *Tezâkir* Cevdet Paşa'(1822-1895)'nin *Kıyas-ı Enbiya* ve *Tarih-i Cevdet* gibi ilk planda tarihçiliğini yansıtan eserlerinden biridir. Onun bu tarihçi yönünde *Tarih-i Cevdet*'in karakteristik bir önemi olduğu muhakkaktır. Üstelik "müverrihlik sıfatı"nın kendisine *Tarih-i Cevdet*'i te'lif ettiği için verildiği de bilinmektedir. Bu maddeten ve mânen azîm eser müellifin yaşamadığı devirleri, yetişmediği devlet adamlarını naklettiği halde değerinden bir şey kaybetmediği (...)''1 gibi yazarına da sözkonusu alan (*tarih*)da hakettiği şöhreti sağlamaya yetmektedir.

Tezâkir ise bir mahiyet farkı ile diğerlerinden ayrılır. Öncekilerde olayların ne kadar dışında ise bu eserinde *C. Paşa* olayların o kadar içindedir. Tarihi olayları kapsamakla birlikte tümüyle tarihi nitelikle açıklamayacak bir eser ortaya çıkmıştır. O halde *Tezâkir*'e bu farklılığı sağlayan özellikler nelerdir?

Eser, *Cevdet Paşa*'nın diğer çalışmalarından birinci derecede adıyla ayrılmaktadır. Resmî görevle bulunduğu, fiilen tanıklık ettiği olayları eleştirel yaklaşımla ele almış olması eserin özgün (orijinal) olan diğer boyutunu meydana getirmektedir. Her iki boyutu -adı ve işlevi- ile *Tezâkir* yeni bir yaklaşımı yeni bir yöntemi denemektedir. Bir başka deyişle eser bu yeni yaklaşım denemesi ile üzerinde durulmaya değer bir çalışmadır. Bu konudaki ayrıntıya geçmeden önce eserin adı ve içeriği ile ilgili bilgilere yer vermek uygun olacaktır.

"Tezâkir", Arapça 'zıkr' kökünden türeyen 'tezkire'nin çoğuludur. Esere anlamını veren bu tekil ifadenin ise sözlükteki karşılığı "hükümet-

* Bu metin, "100. Ölüm Yıldönümünde Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu"nda "Bildiri" olarak sunulmuştur. Ankara 9-10 Haziran 1995.

** Ankara Üniversitesi eğitim Bilimleri Fakültesi ESTT Anabilim Dalı.

1. Cavid Baysun, "Tezâkir-i Cevdet Hakkında", *Tezâkir* 1--12, 1986, s.XIII.

ten alınan izin kağıdı; bazı meslek sahibi kimseler için yazılan biyografi² anlamına gelen 'tezkire geleneği'nin Türk kültüründe önemli bir yeri vardır. Bu çerçevede *Feridüddin Attar*'ın *Tezkiretü'l-Evliya*'sı ile *Kınalızade Hasan Celebi*'nin *Tezkiretü's Şuâra*'sı ilk elde hatırlanan tezkirelerdir. Ancak Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inde biyografi son derece sınırlı bir unsur olarak yer almakta o nedenle de buradaki örneklerden ayrılmaktadır. Zaten biyografi ile sınırlı olan tezkire divan edebiyatı dönemine özgü olarak şairlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı, şiirlerinden de örneklerin yer aldığı kitapların genel adıdır. Oysa *Tezâkir*'de biyografiler ancak olaylar gerektirdikçe sözkonusu edilmekte bu anlamda ana unsur 'biyografi' değil 'olaylar' olmaktadır.

Olayları ön plana çıkaran bu karakteristik tarz eseri biyografik kimlikten ve sözlük anlamından uzaklaştırmaktadır. Belirli bir gözlem ve tanıklığın sonucu olan olayların ağırlıklı olarak yer almış olması *Tezâkir*'in bazı araştırmacılara 19.yy'da "bugünkü anlamına gelmeyen hâtırat"ın yerine kullanıldığını düşündürmüştür.³ Ne var ki, böyle bir nitelemenin de bazı eksikleri bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Evet, eser biyografiye indirgenemez, ama ağırlıklı boyutuna rağmen tümüyle olay kaydı olarak da düşünülmemelidir. Kişilerin, kararların ve uygulamaların da sözkonusu edildiği ve yer yer eleştirildiği eser bütün bu özellikleriyle bir çeşit "éclectique monographie" olarak nitelenebilir.

Tezâkir Nasıl Ortaya Çıktı?

Encümen-i Dâniş'i kararı ve *Meclis-i Umûmi-i Maarif*'in arz ve ihtarı üzerine irade-i seniyye ile *Devlet-i Aliyye*'nin tarihini yazma görevini üstlenen *Cevdet Paşa*'ya 6 Şubat 1855'te vak'a-nüvislik görevi de tevdi edildi. Sökonusu tarihten itibaren *Devlet-i Aliyye*'de meydana gelen olayların iç yüzünün anlaşılmasına esas olmak üzere bazı notlar tutmağa başlar.⁴ Zaten 'tarih'ini te'lif ederken bir taraftan da "eline geçirdiği vesikaları muhafaza ile devrin vekâyiini zaptetme"⁵ gibi bir alışkanlığı da bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak "vak'nüvis iken âcizane tesvîd edilmiş olan zabıt varakaları gözden geçirildi"⁶ şeklindeki ifadesi düzenli olarak yapılan "kaydetme alışkanlığını" kanıtlamaktadır. Cevdet Paşa bu muntazam kayıtları kendisinden sonra vak'-nüvis olan *Ahmed Lütfi Efendi*'ye tezkireler halinde göndermiştir. *Tezâkir-i Cevdet* işte bu tezkirelerden meydana gelmiştir.

Tezâkir-i Cevdet'in *Lütfi Efendi*'ye gönderilen metinleri mevcut değildir. Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkan müsveddeleri ise orta büyük-

2. Ferit Develliöğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: 1970.

3. Bkz: Halaçoğlu, Y./Aydın M.Akif, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İst., 1993. C.7, s.443. Baysun, a.g.e., 1986, s.X.

4. *Tezâkir*, Tezkire No: 6

5. Baysun, a.g.e., s. XI.

6. Tezkire No: 6.

lükte 21 defter halinde İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde "Cevdet Paşa Evrakı" arasındadır. Eserin ilk tezkireleri *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 44 (1 Haziran 1333) ve 47. (1 Ekim 1333) sayılarında "Vak'anüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı" başlığı ile yayımlanmıştır.⁷ *Bu çalışmada* ise M.Cavit Baysun'un çevirisi olarak Türk Tarih Kurumu'nun 1986 yılında 4 cilt halinde yapmış olduğu yayındaki metinler esas alınmıştır. Eserin yeni harflerle yapılan bu ilk örneğinin her bir cildi *Tezâkir* olarak sunulmuştur.

Eserde Yer Alan Belli Başlı Konular:

Tezâkir 40 tezkire'den meydana gelmiştir. Birinci tezkire vak'anüvisler arasında geçerli olan yöntemlerle daha önce vak'anüvislik yapmış olanlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Müteakip 4 tezkirede ise *Ahmed Lütfi Efendi*'ye bazı belgeler gönderildiğine dair açıklamalar bulunmaktadır. Bundan sonra 39. tezkireye kadar olan diğerleri ise eserin en önemli bölümlerini teşkil eder. Burada *Cevdet Paşa* bizzat yaşadığı olayları eleştirel bir biçimde gözler önüne sermekte, Tanzimat döneminin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve ahlaki cephelerine yer vermektedir. Sık değişen görev hareketliliği Cevdet Paşa'ya ülkenin çok farklı yerlerinde bulunma imkanı sağlamıştır. Eserde bu fırsatları çok iyi kullandığını işaret eden gözlem ve deneyler dikkat çekmektedir.

Tezâkir'in 4. cildi tümüyle 40. tezkireden meydana gelmektedir. Bu son tezkire kendi deyişiyile -terceme-i hal'-i âcizâne (özgeçmiş)sini kapsamaktadır. Özgeçmişinin bu ciltte ortaya çıkan ayrıntısında diğer tezkirelere yayılan görev ve faaliyetleri dahil olmak üzere çocukluğu, gençliği; öğrenim hayatına, mesleki tecrübelerine dayalı gözlem, eleştiri ve değerlendirmeler bir kez daha dile getirilmektedir. Önceki tezkirelerin vak'anüvislik ile sınırlı ilk elden tanıklık ve değerlendirme işlevinin sınırlıkları bu tezkirede aşılarak süreç içinde sözkonusu olan olay, anı ve gözlemler ilgili dönemlere oturtulmak sûretiyle anlatılmaktadır. Bu anlatım içinde, bir devlet, eğitim ve kültür adamının dönemin siyasi ve toplumsal hayatı ile kesişen önemli ayrıntılarına yazarının çizdiği çerçeve içinde tam olunmaktadır.

Kırkinci tezkireye göre *Cevdet Paşa*'nın hayat hikayesinin geliştiği ana hatlar şu şekilde ele alınabilir: *Cevdet Paşa*, büyük babasından (El-Hac Ali Efendi) tevârüs eden bilim sevgisini şahsında filizlendirecek ve yaşam biçimine dönüştürecek fırsatları çok iyi kullanmıştır. İnanılmaz derecede okuma, öğrenme ve başarıya azmi ile doludur.*

7. Halaçoğlu - Aydın, a.g.e., s.443

* *Cevdet Paşa*'nın burada işaret edilen okuma ve başarıya azminin insanı şaşırtan tecrübesini kendisi şöyle açıklar: "Ulum-ı âliye tahsiline pek ziyade mükibb-ü münhemik olduğum cihetle evâl-i halimde geceleri yatağa yatmayıp kitap mutâlâ'a ederken uyuklar ve kitap üzerinde uyur ve uyanıp yine kitaba sarılır idim. Eyyam-ı tatilde olsun dinlenmez idim. Bu suretle vücuduma za'f geldi(...)", *Tezkire*, 40, s.12.

Öğrenim hayatındaki önemli bir şansı da maddi sıkıntı görmemesidir.

Öğrenim gördüğü dönemde İstanbul bilge ve alim insanların çok olduğu, kültürel hareketliliğin yaşandığı bir dönemdir. Kendi ifadesiyle⁸ her biri bir *Dar-ul Fünûn* işlevi olan *Molla Murad Tekyesi*, *Tefsir-i Mevakib sahibi Fehim Efendi* ve *Küçük Mustafa Paşa*; zâhirî ve batınî ilimleri çok iyi bilen *Kuşadalı İbrahim Efendi* *Vidinli Hoca* bu dönemin canlı bilim ve kültür hayatının önemli isimleri arasındadır. Her sınıftan ve her taraftan bir çok kişinin itibarına mazhar olan bu kültür odaklarına *Cevdet Paşa* da büyük bir istekle katıldığını, önemli istifadeler edindiğini belirtir. Sözü edilen kişiler arasındaki hararetli tartışmaların (âlem-i bahs-ü cedel) varlığı ve etkisi canlı kültürel hayatın önemli bir ayrıntısı olarak hatırlanmakta ve artık kalmadığı belirtilen böylesi etkileşim *Cevdet Paşa*'ya "keşki bir Murad Molla şeyhi olaydı da onu eleştirecek bir hafız Seyyid bulunaydı"⁹ dedirtmektedir.

Mesnevi-i Şerif'ten icâzet alan; *kasîde-i Bür'e* ve *Hizb'ül Bahr* okumağa mezun olan *Cevdet Paşanın* bu çerçevede edebî ve yazar kimliğinin oluşmasında derin bir duygusal alt yapıya sahip olduğu da görülüyor. Gençliği ve öğrenim hayatının ayrıntısında dile getirilen nostalji onun bu yönünü çok iyi betimler. Bir sanatçı duyarlılığını içeren şu sözler bunun bir kanıtı gibidir: "Ol devirlerde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdük. Her dem ferâğ-ı hâtır ile safây-i derûn bana hem-dem idi. O alem ne güzel alemdi."¹⁰

Cevdet Paşa'nın bir devlet adamı olarak aldığı siyasi görevlerinin yanısıra eğitim ve kültür adamı olarak yer aldığı faaliyetler de *Tezâkir* 4'ün ana hatları içindedir. *Meclis-i Maarifin* teşkili, *Dar'ul-Fünûn* küşadı, *Encümen-i Danişin* kuruluş ve faaliyeti, *Hukuk Mektebi*'nin küşadı gibi eğitim olaylarının özgün ayrıntıları ile *Mecelle*, *Metn-i Metin*, *Tarih-i Cevdet*, *Mukaddime Tercemesi*, *Takvim'ül-Edvar* gibi eserlerin yazılış öykü ve amaçları bu bölümde yer alıyor. Kültür hayatının karakteristik bilim ve kültür tartışmalarının varlığına da bu bölümde tanık olunmaktadır. Örneğin *Cevdet Paşa*'nın *Takvim'ül-Edvâr* adlı eserini "Türkçe bilim dili olmaz" anlayışının yanlışlığını kanıtlama ürünü olarak takdim etmiş olması yaşadığı dönemde böyle bir tartışmanın varlığı ile ilgili olarak düşünülebilir. Ayrıca onun bazı eserler için yazdığı "takriz" (eleştiri) entelektüel cesaretin *Cevdet Paşa*'ya özgü örneği olarak biraz da geçmişin özlemine duyduğu (öğrencilik yılları) entelektüel tartışma iklimini ihya denemeleri olarak kabul edilebilir.

8. Belirtilen isimlerle ilgili açıklamalar için *Bkz.*: *Tezkire*: 4, s.18, *Tezkire*: 4, s.13, *Tezkire*: 4, s.15.

9. *Tezkire*: 4, s.16.

10. *Tezkire*: 4, s.17.

Tezâkir'in bütün tezkireleri *Mektup, Lâyiha, Arîza, Özel Tezkire, Te-sekkürname, Mazbata* suretleri ile de desteklenmiştir.

Tezâkir'in Ortaya Koyduğu Sosyolojik Gerçekler:

1. Yöntem: *Tezâkir* Cevdet Paşa'nın resmi görevi olan vak'a-nüvisliğinin bir ürünüdür. Döneminin olaylarını kaydetme anlamına gelen bu görev 1855'ten 1865'e kadar sürmüştür. Vezirliği kabulü ile birlikte hem ilmiye sınıfından hem de vak'a-nüvislikten ayrılmıştır.

Vak'a-nüvisliğin özel bir çaba, yöntem ve titizlik gerektirdiği bilinci içinde olduğu, olayları takdim ve analiz tarzından anlaşılmaktadır. Kaleme aldığı bir çok olayda o, "atanmış", "görevli" bir kişidir. Bu durum kendisini bir çok olayın birinci derecede gözlemcisi yaptığı gibi, gelişen bazı siyasal ve toplumsal olayları öncesi ve sonrası ile değerlendirme imkanı sağlamıştır. Bunu, onun yönteminde görmek mümkündür. Saltanat-ça, "fevkalade memuriyet-i mahsûsa" ile çeşitli görevlere atanmış olması nedeniyle sık sık kendisini ülkenin çok farklı bölgelerindeki toplumsal ve siyasal olaylar içinde bulmuştur. Bu sebeple *İşkodra ve Bosna-Hersek*'ten Ortadoğu'ya kadar olan çok geniş alanda -farklı yörelerde- yaşayan insanların günlük yaşama biçimlerine, örf ve adetlerine, siyasal örgütlenme biçimlerine, ticari ve ekonomik hayatlarına dair yerinde inceleme ve gözlemlere dayalı bilgiler yer almaktadır. Yerinde yapılan inceleme ve gözlemlerin yanısıra yönteminin dikkate değer öteki teknikleri ise güvenilir kişileri bilgi kaynağı olarak dikkate almaktır. Bu anlamda olmak üzere "sikâ'dan işitilmiştir", "mesmû'-ı fakir" olmuştur şeklindeki ifadeler Tezkirelerde sık sık kullanılmıştır. Bazı *lâyiha, Fezleke ve mazbata*'ların onun kaleminden çıkmış olması da yönteminin bir başka tekniğidir. Resmi malzemeleri kullanma yetkisinin yanısıra bazı malzemelerin elinde ve onun ürünü haline dönüşmesinin yöntem açısından gerçek mesajı ise *Cevdet Paşa*'nın olayların ne kadar içinde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

"Eleştiri", *Cevdet Paşa*'nın yöntemine yansıyan bir başka önemli tekniktir. *Tezâkir*'de kişiler ve icraatlar kadar olay ve olgular da eleştirel yaklaşımla sunulmaktadır. *Mustafa Reşit Paşa*'yı sadarete getiren şartları betimleyen şu sözleri icraat sorumluluğundaki kişilerin ince ve ironique bir eleştirisidir: "Bu devrin ricâli güzel ömür geçirdiler, hoş geçindiler ve pek çok irad ve akar edindiler. Haklarını inkar etmeyelim, dulab-ı devleti güzelce idare ettiler. Muvazene-i maliyeyi dahi gözettiler. Fakat haricen şan ve itibar kazanmayıp umûr-ı politikanın hüsn-i tesviyesinde râcil (yaya, bilgisiz) kaldılar ve dahilen dahi halk arasında -rüşvet ve irtikap ile itham olundular. Zat-ı Şahane de onlardan usandı ve nihayet *Rıza Paşa*'yı Hariciye Nezâretiyle Paris'den Dersaadet'e (...) Sada-

rete geçirdi. Elhasıl *Rıza Paşa* devri geçip *Reşit Paşa* devri zuhûra geldi.”¹¹

Olgu eleştirisine örnek olarak ta Rüştiyelerin açılışı ile ilgili değerlendirmeler verilebilir. Bu okulların açılışı ile “tariyk-ı terakkîde bir adım ileri atılmıştır”, ancak böyle olmakla birlikte “işin ortasından başlanılmış oldu. Çünkü, *Meclis-i Muvakkat*’ın öngördüğü düzenlemeye göre sıbyan mekteplerinin ıslah olunup ta onlarda yetiştirilecek çocuklar için Rüştiye Mektepleri küşad etmek lazım gelirken sıbyan mektepleri statüsünde bırakılmıştır”¹² demekte, bilahare bu uygulamanın “rüştiye mekteplerinin itibarını zedelediğini” vurgulamaktadır.¹³

Cevdet Paşa’nın *Tezâkir*’e yansıyan gözlemleri dönemin toplumsal yapısını, bu yapının temel birimleri olarak *siyaset, ekonomi, demografi, eğitim, kültür* kurumları ile bunların yapıları ve işleyiş biçimleriyle günlük hayatın karakteristik alışkanlıklarına ışık tutmaktadır. Bu yöntemiyle o, prototip gruplar üzerinde çalışan sosyolog gibidir. Sözkonusu alanlarda ülke geneliyle ilgili ipuçlarına sahip adeta bir örneklem sunmaktadır. *İşkodra, Bosna, Taşlıca, Bursa, İstanbul, Sis, Kozan, Adana, Zeytin, Suriye* vs. farklı bir coğrafi dağılımı işaret etmektedir. Ancak imparatorluğun döneme özgü geniş yerleşim gerçeği gözönüne alındığında *Cevdet Paşa*’nın içinde bulunduğu faaliyet alanının tipik bir “örneklem tabanı” oluşturduğu söylenebilir.

2. *Tezâkir*’in Siyasi Boyutu:

Dönemin siyasi olayları başta Padişahlar olmak üzere icraat sorumluluğunda olan Devlet adamları; Tanzimat İlanı, Islahat Fermanı, bazı bölgelerdeki siyasi ve etnik sorunlar; ülke içindeki isyanlar *Tezâkir*’de yer almaktadır. *Cevdet Paşa* bu olayların bir çoğunda teftiş, ıslahatçılık gibi işlevlerle etkin görevler üstlenmiştir. Bu bağlamda olmak üzere bir dönem “Bosna ciheti müfettişliği” görevi ile *Bosna-Hersek* ve *İşkodra*’da bulunan *Cevdet Paşa* bir başka dönem *Anadolu*’da Islahat yapmak üzere kurulan *Fırka-i Islahiyye* hey’etinde “memuriyet-i fevkalâde” ile görevlendirilmiştir.

Eserin geneli içinde ayrıntıları ile birlikte siyasi boyut çok zengin bir yelpaze ortaya çıkarmaktadır. Macar isyanı, Rusya ile sorunlar, Kırım Savaşı’nın çeşitli safhaları, kutsal bölgelerde meydana gelen isyan, Lübnan’da dürziler ile mâruniler arasındaki çatışmalar, Sırbistan’daki karışıklıklar, *İşkodra* İsyanı, Kuleli Vak’ası, Kozan İsyanı, Karadağ sorunu gibi çeşitli siyasi hareketler gözlem ve değerlendirmelere konu olmaktadır. Bunun yanı sıra Tanzimat’ın ilan ve sonuçları, vükelâ entrikaları, Islahat

11. *Tezâkir* 1, Tezkire: 6, s.10.

12. Tezkire, 6, s.11.

13. Tezkire: 7, s.56.

Fermanı, Padişah Cülûsları, Âli ve Fuad Paşa'ların sadareti gibi özel/ siyasi olaylar da eleştirel tarzda sunulmaktadır.

3. Sosyal ve Ekonomik Boyut:

Sosyal yapının siyasi boyut dışında kalan diğer temel birimleri olan *ekonomi, hukuk, eğitim, ahlak, kültür*, gibi toplumsal kurumlar bu boyut içinde düşünülmüştür. Onun bu konudaki ilgisinin oldukça geniş bir alanda geliştiği görülmektedir.

Verilen canlı ve çarpıcı örnekler ülke ekonomisinin nasıl bir dar boğazdan geçtiğini, sosyal hayatın ise hangi değerler ve alışkanlıklar üzerinde hayatiyet bulduğunu göstermektedir. Bunlardan ekonomik bir terim olan Fransızca *crise* sözcüğünün Osmanlı literatürüne giriş öyküsü son derece ilginçtir. Mısır Valisi *Mehmet Ali Paşa* hanedanından bey ve paşalarla hanımların İstanbul'a gelerek, ev, halı ve ticarethaneler satın almaları ile ortaya çıkan geçici ticari hareketlilik sonucu "memurlar ay başında maaşlarını alıp hoş geçinir, esnaf ve tüccar ise artan alış-veriş (ahz-ü ita) ile çok para kazandıklarından işin sonunu düşünemez hale geldiler."¹⁴ Bazı insanlar bu yapay ortamda birer "servet-i kâzibe" sahibi oldular. Şirket-i Hayriye vapurlarının işlemesi de Boğaziçi şenliği ile sahildeki gayri menkullerin değerini artırdı. Fakat bu durum, bu 'servet-i kâzibe', "mali dengeyi bozduğu gibi, devletin varidatı masraflarını koruyamayacak" raddeye getirdi. İlk kez olmak üzere Maliye Nâzırı *Nafiz Paşa* tarafından aybaşında aylıkların ödenmesinde bir hafta tehire mecbur kalındığının itiraf edilmesi hikaye edildikten sonra şöyle bir değerlendirme yapılıyor: "Görüldü ki devletin masârifi varidatını haylice aşmış. Maliye ise sahihen fenalaşmış. Hazine bir *crise haline düşmüş. Bak belaya ki crise lâfzının lisan-ı Türkî'de tercümesi yok. Ana mukabil bir kelime bulmak dahi bir mesele oldu. Bir gece Fuad Efendi'nin yalısında bulunduk ve mesele dermeyân edildi. Led'et-taharri buhran lafzı bulundu ve *crise* tercümesi olmak üzere kabul edildi."*

1868'deki bu olayla birlikte önem kazanan mali sorunların çözümü/ ıslahı için tasarrufa yönelmenin gerekliliğine rağmen *istikraz* (borçlanma) yolunun açılmak istendiği de belirtiliyor. Bu aşamada ise *Tezâkir*'de son derece çarpıcı bir gelişmeye yer veriliyor: Fakat Paşa'nın da isteği doğrultusunda mali buhranı telafi için Fransa'dan bir miktar borç-altın alınır. Ancak Padişah'ın Fuad Paşa'ya "ben bu devleti selefimden nasıl buldum ise halefime öylece terk edeceğim. Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanatın istifa edeceğim." demesi üzerine sözkonusu borç sözleşmesi feshedildiği gibi gerekli ödeme de vekiller arasında ortaklaşa paylaşım ile gerçekleştirilmiştir.

Tezâkir'de ekonomik kriz ile ahlaki çöküntü arasında paralellik kurulmaktadır. Mısırlı M.Ali Paşa'nın yakın çevresinin bol para ve aşırı tü-

14. *Tezkire*: 6, s.20.

ketim hırsı ile İstanbul'a ve Saray çevresine getirdikleri yeni alışkanlıkların ülkedeki mali denge ile birlikte fuhuş, rüşvet, irtikap vb. olaylara yol açtığı şeklindeki toplumsal olumsuzluklara yer verilmektedir. Bu yeni toplumsal hayatın bir sonucu olarak *Serfiraz Hanım* lüks ve ısrafın, aşırı tüketim alışkanlığında kadın seafahatinin Saray çevresi kadınları arasında prototipi kabul edilerek *Tezâkir*'in değişik bölümlerinde yer almıştır.¹⁵

Burada ahlakî bozulmanın büyük ölçüde İstanbul dışındaki etkenlerle açıklanma çabası dikkat çekmektedir. *Serfiraz* kadının şahsında başladığı belirtilen ısraf ve sefahat Mısırlı hanımların kötü örnekliliği ile ilişkilendirilmektedir: "Mısır hanımları İstanbul'a dökülüp geldiklerinde sefahat ve ısraf kapılarını açtılar. Anlara bakarak vükelâ ve memurînin haremeleri ale'l-husûs Fuad ve Ali Paşa daireleri dahi israfı düştüler. Şehir hanımlarının bu etvâr-ı sefihâneleri saray-ı hümayûna sirayet etti. Saraylı kadınların sefahatleri ise cümlesini bastırdı ve ibtida Hazine-i Hassa'yı ve ba'dahû maliye hazinesini hâl-i iflâsa götürdü."¹⁶

Sultan Abdülmecit'in "ziyade meftûn ve mecbur" olduğu *Serfiraz* kadının hal ve hareketleri gerçekte dönemin toplumsal hayatına ilişkin yeni kıpırdanışların ve gelişmelerin sembolik ifadesi gibidir. Henüz bu konuda tam bir serbesti olmamasına ve üstelik yeni yaklaşımlar ve sınırlamalar olmasına rağmen kadınlar sokakta, çarşıda, pazarda alışverişe çıkmaktadırlar. Bu durumun "millet-i islâmiyyeye pek ağır görüldüğünü"¹⁷ ifade eden *Cevdet Paşa* ilk önlem olarak Sadaretçe Meclis-i Mahsus'ta müzakere sonucunda "kadınların atlas ferace giymemeleri ve ince yaşmak kullanmamaları(...), hilâf-ı harekette bulunanlar olursa ferâcenin yakası kesilmek ve kocaları ceza görmek gibi(...)" tehditleri içeren son derece şiddetli bir *ilânnâme* kaleme alınması üzerine *Sultan Abdülmecit*'in *Rıza Paşa*'yı çağırarak bunun icrası kabil midir? Bu şiddeti benimkilere mi edecekler?" diyerek karşı çıkmasının temelinde *Serfiraz* tutkunluğu yatmaktadır. *Abdülmecit*'in bu kadına aşırı tutkunluğu, onun davranışlarını adeta dokunulmaz kıldığı için istediğini yapmakta, istediği yerlerde gezip tozmaktaydı. Diğerleri de onu model aldıkları için "onu kıskanır ve ona nispet seyir yerlerinde ve Beyoğlu'nda muhill-i ırz-u namus olacak vechile dolaşırlardı. Kerimeleri sultanlar dahi bu yolda onları taklid ederlerdi. Anların bu misüllü hal'ü hareket-i nâbecaları namus-ı saltanatı ihlal eder olduğundan Hünkar müteessir olsa dahi bundan önünü alamazdı. Çünkü valideleri *Bezm-i Alem Sultan* hazretleri eğerçi bu yolda lisana gelmiş idi."¹⁸ Buradan anlaşılacağı üzere "kadının toplumsallağı" buna bağlı ola-

15. *Serfiraz Hanım* için bkz: *Tezâkir*: 13, s.100; *Tezâkir*: 14, s.64-65; *Tezâkir*: 17, s.131-132.

16. *Tezkire*: 17, s.132.

17. *Tezkire*: 15, s.87.

18. *Tezkire*: 17, s.131.

rak kadının ortaya çıkan kısmî serbestisi (özgürlüğü) gerçekte kalenin içinden fethedilmesi ile ilgili olarak işlemiştir.

Saray kadınlarının israfı kadar “Sultan Dügünleri” de bu çerçevede eleştiri konusu olmaktadır.¹⁹ Tasarruf düşüncesi bu olaylara bağlı olarak birinci derecede ekonomik çözüm işleviyle eserin değişik yerlerinde işlenmektedir.²⁰ Bu konuda yer verilen Hatt-ı Hümayûn tasarrufun saltanatı düzeyinde gereğinin dile getirildiği bir belge niteliğindedir. Hatt-ı Hümayûn’da “tasarrufat-ı sahîhaya bakılmayarak(...) devlet iktidarlarının fevkinde sefahata dalarak hazine-i devletin” zarara sokulduğundan bahisle, gelişigüzel harcamaların vatan sevgisi ile bağdaşmadığından “cümle-nin hadd-ü haline göre zâtça dahi bir hüsn-i idare yolu tutulması elzem (...)”²¹ görüldüğü düşüncesi egemendir. Ancak bu dönem, *Tezakir*’in çeşitli bölümlerine yansıtıldığı üzere israf ve plansız harcamalarla ortaya çıkan “mali buhran” çözümediği gibi beklenen ekonomik dengeyi de oluşturmamış görünüyor. Hatta 1278 (1862) cumadelûlasının sonlarında *Fuad Paşa Derseadet*’e gelmeden “kaaime ile yüzlük altın bir gün üçyüz kuruşa çıkmış ve ferdâsı günü üçyüzü geçmiştir. Müteakiben dörtüze varır varmaz hiç geçmez olmuştur. Ekmekçi, bakkal, kasap kaaime almaz olmuş, oysa halkın ellerinde hep kaaime bulunduğundan pek çok kimse aç kalmıştır. Nakdî olanlar üçer beşer günlük ekmek almıştır. Bu cihetle mevcut ekmekler bitip sonraya kalanlar ekmek bulamaz olmuştur. Fazla alanların ellerinden cebren ekmek almaya çalışanlar dahi olmuştur. Sokaklarda ekmek kapışmak gibi ihtilal emmâreleri bile meydana gelmiştir. Bazı insanlar da bu hali görerek silah ve cephane tedarikine kalkışmalar ve dükkanlar kapanmıştır. İstanbul’u bir acap dehşet istila ederek halk ne yapacağını şaşırmıştır.” Olaylar beraberinde “istikraz” ve “kaaimenin ref’u ilgasını” getirdi. Ardından dönemin bir çeşit borsası olan *Havyar Hanı* kapatıldığı gibi bu sorunun ortaya çıkmasında etkisi olan bazılarının da mahkûm edildiği verilen bilgiler arasındadır²².

Cevdet Paşa’nın daha çok İstanbul özeliyle ortaya koyduğu buradaki toplumsal manzara *Tezakir*’de onun İstanbul dışındaki faaliyetleriyle genişletilmektedir. Bu genişliğin ise tipik monografilerle zenginleştirildiğine tanık olunmaktadır. Onun *İşkodra*, *Bosna*, *Bursa*, *Payas*, *Sis*, *Adana*, *Kozan*, *Halep* gibi kasaba ve şehirlerdeki gözlemleri sözkonusu yerlerin demografik, coğrafi ve sosyal yapısındaki ayrıntılarına ilişkin bilgilerle birer monografi kimliğinde sunulmaktadır.

İşkodra: Sancak dahilinde çıkan karışıklığı gidermek amacıyla Cevdet Paşa 1862’de *İşkodra*’ya gönderilir. *Tezakir*’de yer alan *İşkodra* halkına, çevresine, sosyal hayatına dair bilgiler onun bu görevinin paralelinde

19. Tezkire: 13, s.23; T.14, s.49.

20. T.14, s.55; T.15, s.99.

21. T.14, s.56.

22. T.19, s.226.

ortaya koyduğu gözlem ve izlenimlerini içermektedir. Sancağın hane, kaza ve nahiyelerini gösteren cetveller ile mali-ekonomik durumu ve vergilerini içeren cetvellere de yer veriliyor. Verilen bilgilerden İškodra ve çevresinde yaşayan halkın gerçekte "vahşi adamlar oldukları halde Padişah emirlerine son derece itaatkar ve saygılı" oldukları öğreniliyor.²³ *Cevdet Paşa* bulunduğu süre içinde kimsenin kimseye kurşun sıkımayışı gerçeğini bunun bir kanıtı olarak örnekliyor. Halkın bu toplumsal uyumu ile ilgili bir başka örnek de *İškodra*'daki latin-hristiyan kesimle müslümanların birbirlerinin ölülerine şehit diyecek kadar saygılı ve hoşgörülü oluşlarıdır. Hatta her iki kesim kendi din görevlileri (papaz ve imam)nin ücretlerini de ortaklaşa ödemektedirler.²⁴

Cevdet Paşa'nın, İškodra halkının sosyo-kültürel yapısını ortaya koyduğu analizden onun *Mukaddime* yazarı *İbn Haldun*'dan etkilendiği anlaşılmaktadır: "İškodra kazası ahali-i müslimesi'nin ekserisi vaktiyle dağlardan inip şeref-i islâm ile müşerref olarak kasabada tavattun (yerleşmiş) etmişler ise de neseplerini unutmamışlar yani asabiyyet-i kadimelerini zayi etmemişlerdir. Hatta malisyalardan ismiyle telkîb olunurlar. Mesela vaktiyle ceddî Luha'dan gelmiş Hüseyin Aga'ya Hüseyin Luha, Hot'tan gelmiş Hasan Aga'ya Hasan Hot denilir. (...) "²⁵ Bu dağlı İškodralılar neseplerini unutmamakla "birbirine yardım ve birbirini korumaktan ibaret olan nesebin ve akrabalığın faydalarını" paylaşmaktadırlar. Bunun da *Mukaddime*'deki karşılığı *asabiyyet*dir. Bu yorumuyla *Cevdet Paşa* öylesine *İbn Haldun*'cudur ki *asabiyyet*le ilgili *Mukaddime* sayfası *adeta* onun tarafından dağlı İškodralılara uyarlanmıştır.²⁶

Bosna-Hersek: Selefî Ziya Bey'in azli ile Bosna müfettişliğine atanan Cevdet Paşa bu görevi esnasında *Bosna* ve çevresinin belli başlı yerleşim birimlerinde incelemeler yapmıştır. *Fıkrâ-i İslahiyye*'deki göreviyle birlikte *Tezâkir*'de en ayrıntılı ele alınan konu budur.

Bosna müfettişliğinin resmî amacı "Karadağ sorununun başlangıç ve kaynağı olan *nevahî-i âsiyye*'yi râbîta altına almak, *Körianiç*'te yanan hane ve kuleleri tamir ve inşa etmek, Kolaşın ahalisinin iskânı ve korunmasıyla ilgili önlemleri almaktır."²⁷ Ancak Cevdet Paşa'nın buradaki gözlem ve incelemeleri ile halkla ilişkileri siyasî görevini çoktan aşan bir faaliyet alanı oluşturmuştur. Onu görevinde başarılı kılan da bu yönüdür. Bu yönüyle o, *Dersaadet*'i *Bosna*'da temsil eden bir siyasî değil, adeta bir toplum mühendisi, bir barış gönüllüsüdür. Hristiyan bir çiftçinin Mostarlı bir müslüman tarafından taciz edilmesi sorununda gösterdiği titizlik söz-

23. Tezkire: 18, s.161

24. aynı, s.184.

25. Aynı, s.206.

26. Bkz: *İbn Haldun, Mukaddime*, Çev: Z.K. Ugan, MEB, İst., 1990, s.328.

27. Tezkire: 20, s.275.

konusu misyonun canlı bir kanıtıdır: “Hristiyan çiftçilerden birisi Mostar’lı Arif Efendi’nin çiftliği civarında boş ve hâli yerden bir tarla açtıkça Arif Efendi bu benim hududum içindedir diyerek bu tarladan ‘üçleme’ namıyla ücret almak istemektedir.” Bunun üzerine Cevdet Paşa yetkilerini kullanarak Arif Efendi’yi “divan-ı harp” tarzında teşkil edilen bir komisyonda sorgulanmasını sağladıktan sonra bu komisyondan bir sene süre ile *Travnik*’e sürülmesi kararını çıkartır. Böyle bir cezalandırmanın ise o güne kadar Bosna’da uygulanamayan “arazi nizâmâtının icrasına bir güzel mebde” olduğunu²⁸ belirtmektedir.

Bosna’da askeri teşkilatlandırma çalışmalarının yanısıra yer alan önemli ayrıntıların başında Bosna’da toplumsal hayat gelmektedir. Gerçekten böyle bir konuyu kaleme alacak kadar Bosna’da günlük hayatın içinde bulunduğu anlaşılıyor. Gündüzleri mektepleri, teftiş ederken geceleri de Bosna’da ecnebi konsolosların verdikleri ‘balo’lara gitmekten geri durmamıştır. Bu geceler sayesinde “Saray’da eyyâm-ı şitâyî ferâğ-ı bâl ile geçirdik”²⁹ demekten kendini alakoyamamıştır. Gece ve gündüzleri, siyasi ve ticari hayatları kadar Bosna’nın mevsimleri, kışı ve baharı ile ilgilidir. Bosna’nın mesire alemleri, Boşnakların sebat ve metaneti, Boşnaklarda evlilik âdetleri, Bosna’da el sanatları (saraçlık vs), Bosna’da bahar, Bosna’da kış onun bu toplumsal tanıklığının özgün ayrıntıları olarak 21. 22. 23 ve 24. tezkirelerin konuları arasındadır. Bu ayrıntıda o, “El hasıl Saray Bosna bir güzel şehir” diyecek kadar duygusal; bu onun tanıklığı ise doğrudur dedirtecek kadar da yakın ve içeriden bir gözlemcidir.

Bosna halkı ile oluşturduğu ünsiyet onun farklı sosyo-kültürel ortamları dikkate almasını sağlayan ‘sosyal’ ve ‘beşeri’ yönüdür. Muhatabı olduğu kişi ve grupların günlük alışkanlıklarını, yaşama biçimlerini gözetmesi onun bu konuda sürekli ve ısrarlı duyarlıklara sahip olduğunu gösterir. *Tarihçiliği ile siyasi misyonununun bileşiminden uzlaşmacı, yorumcu, seçmeci ve sonuç alıcı bir tarz ortaya çıkıyor. Tipik bir halkla ilişkiler uzmanı, bir toplum mühendisi, bir sosyolog tarzıdır bu.*

Cevdet Paşa’yı Bosna’da ve diğer görev alanlarında başarılı kılan bu beşeri tarzı en iyi açıklayan örnek ise onun *Saray Bosna*’da şehrin ileri gelenleri ile halktan oluşan bir topluluğa hitaben yaptığı ve “boşnaklara gayret verecek sözler” olarak nitelediği konuşmasının ‘mesajında’ görmek mümkündür. Sözkonusu konuşma,³¹ Bosna’da başta *Sokullu Mehmet Paşa* olmak üzere daha önceleri seçkin insanlar yetişmiş olmasını onların şahsında Bosnalılara övgü ile başlar. Gerçekte Bosna’daki gerilemeden, atâlet ve tembelliği sorgulamaya dönük konuşma ve yumuşak ve onurlandırıcı girişten sonra tatlı sert gelişerek şöyle devam eder: “El hasıl boş-

28. Tezkire: 21, s.6.

29. Tezkire: 22, s.22.

30. *Ayn*, s.21.

31. Bu konuşma için Bkz0 Tezkire 24, s.64-71.

nakların hüsn-i ahlâkı hasebiyle üç-dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhur ve memdûh zâtlar zuhûra gelmiştir.” Sözü bu aşamasında ise herkesin üzerinde düşünmesi gereken “boyut” ortaya konuyor. Bosna’nın bu parlak geçmişine rağmen “kırk elli seneden beri sizlere bir durgunluk âriz oldu. Bunun sebebi nedir? Arar isek bulabiliriz.” Devamla adeta yüksek sesle düşünerek, eski ve yeni bosnalılar arasında ahlaki yaşamda herhangi bir fark olmadığını, bir yılı aşkın bir süredir bulunduğu yörede çöküş ve düşüş olarak nitelenecek bir ahlâki hadise ile karşılaşmadığını üstelik tarihçiliği ve resmi görevi nedeniyle de Bosnalıları kendilerinden daha iyi tanıdığını belirtir. Onlara köylerinin dağ başlarında birbirlerinden ayrı noktadaki evlerden meydana gelmesine rağmen, intihar, adam öldürme, ırz ve namusa tecavüz gibi insanlığa yakışmayacak hadiselerin ise başka yerlere nisbetle yok denecek kadar az olduğunu söyler. Böyle bir gerçeği de halkın güzel ahlakına yeterli bir delil kabul eder. Bu nedenle hitap ettiği kitle şahsında tüm Bosnalılara, “sizler üç-dört yüz sene önceki Boşnakların evladı, hayr’ul haleflerisiniz” diyerek problemin özüne ilişkin nihaî tespiti yapar. Cevdet Paşa’ya göre “çağın gerektirdiği bazı değişmeler her toplumda insanların tutum ve alışkanlıklarını da değiştirmekte olduğundan bu durum halk ve yönetimleri de etkilemektedir. Hadise şirazesi bozulmuş bir kitaba benzetilebilir. Ancak kitabın henüz yazıları bozulmamış, kağıtları ise sağlamdır.”³²

Görüldüğü üzere hedef kitle halktır ve amaç onlara mesajı çok iyi ve etkili bir biçimde vermektir. Cevdet Paşa burada sergilediği bu insani ve toplumsal tarzı ile Bosna’da istenen sonucu almıştır: Bosna’da düzenli taburlar kurdu; yanan kuleler ve haneler yeniden inşa edilmiş, Bosna’da “araba değil bargirlerin(at) bile zor geçtiği sokaklar pek işlek araba caddeleri”³³ haline getirilmiştir. Bu doğrultuda Bosna eyaleti onun görev süresi içinde ‘teşkilat-ı cedîde’ üzerine yeniden düzenlenmiştir. Eyalet’te *Travnik Sancağı*, *Banyaluka Sancağı*, *Bihke Sancağı*, *Yeni Pazar Sancağı*, *Hersek Sancağı* olmak üzere beş sancak oluşturulmuştur. Bu sancakların demografisi ile birlikte *Bosna* eyaletinin ticari hayatıyla ilgili istatistiki bilgiler de yer almaktadır.

Fırka-i İslâhiyye: *Tezâkir*’de yer alan en uzun ve ayrıntılı konulardan biridir. Anadolu’da ıslahat yapmak üzere kurulan *Fırka-i İslâhiyye*’ye *Cevdet Paşa* “fevkalade memuriyet-i mahsûsa” ile iştirak etmiştir. *Fırka-i İslâhiyye*’nin görevi “*Kozan*’ın zabt-u ıslahı, senelerden beri isyan halinde olan *Zeytûn* nahiyesini ıslah ile *Kürtdağı* ve *cebel-i bereket* olarak isimlendirilen *Gavur* dağlarından dolaşarak buralarda meydana gelen bazı kıpırdanmaları bastırmaktır.”³⁴ Bu vesile ile *Cevdet Paşa* güneyin ve güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin kırsal ve dağlık kesimi ile

32. Tezkire: 24, s.70.

33. Tezkire: 24, s.70.

34. *Fırka-i İslahiye* ile ilgili bilgiler 27-37. tezkireler arasındadır.

belli başlı yerleşim merkezlerinde bulunmuş, sözkonusu yerlerde siyasi ve sosyal uygulamalarda aktif rol oynamıştır. 28. Tezkire'den anlaşılacağı üzere hükümetin kolluk gücü görevinden çok sosyalizasyon işlevi daha baskın olan bir faaliyet göstermiştir. Elbetteki kanun dışı hareketle mücadelenin gerektirdiği yöntem ve uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Fırka-i İslâhiyyenin varlık nedeni bölgede isyan halinde olan ya da potansiyel isyan belirtileri veren kişi ve gruplardır. O nedenle *Fırka*'yı dönemine özgü terörist güçlerle mücadelede ortaya koyduğu enerji ve yöntemiyle değerlendirmenin bugüne uyarlanmaya uygun önemli sonuçlar vereceği beklenebilir. Herhalde fırkanın kuruluş statüsü (organizasyonu) ve yöntemi üzerinde durulması gereken ilk önemli kısımdır. Ama bunlar içinde en önemlisi bu askeri gücün, döneminin saygın bir bilim ve kültür adamını çok önemli bir rol ve işlevle gruba almasıdır. Siyasal düzenlemeden önce sosyal düzenlemeyi öngören bu Osmanlı uygulamasının Cumhuriyet Türkiyesi'ne çok güçlü mesajları içerdiği düşünülebilir.

Fırka-i İslâhiyye için ayrılan bölümde siyasi boyut dışında her biri birer sosyolojik malzeme olabilecek gözlem ve incelemeler büyük yer tutmaktadır. Yörenin aşiretleri, yaşama biçim ve alışkanlıkları gerekli ayrıntularla anlatılmaktadır. Bu çerçevede *Varsaklar*, *Sırkıntı*, *Afşar*, *Lek*, *Karintili*, *Hacılar*, *Reyhaniye*, *Tecirli*, *Karafakılı* şeklinde yer yer isimleri zikredilen aşiretler değişik nedenlerle sözkonusu edilmektedir. Bazıları isyan haliyle, bazıları iskân problemiyle, bazıları da günlük hayatlarına yansıyan ilginç yaşam ve tüketim alışkanlıklarıyla tezkirelerde yer almaktadır. Paranın bir mübadale aracı olarak girmediği yerel kültürler ile kadının kocasını boşama hakkının olduğu aşiret kültürleri *Tezâkir*'deki bu ayrıntının ilginç örnekleri arasındadır.³⁵

Örneğin Hacı Osmanlı karyesinde halk alışverişi takas (mal değişimi) ile yaptığı için para kullanmaz. Onların bu alışkanlığını *Fırka*'nın bu yoldaki ısrarları değiştirmiştir. Öyle ki daha önce kendilerine verilen 'akçe'leri "bunları ne yapalım?" diyerek almayan çocuklar bile kısa süre içinde "paramın kadrini öğrenmişlerdir."³⁶

Bir başka ilginç örnek ise *Cevdet Paşa*'nın özel tanıklığında gerçekleşir: *Tecirli* aşiretinde bazı konularda kendilerinin muhatabı olan Süleyman Ağa'nın kederli halinin nedenini öğrendiğinde oldukça şaşırır: Çünkü Süleyman Ağa karısı tarafından boşanmıştır. Bunu ise şöyle açıklar: "Meğer *Tecirli Aşiretinde* karılar kocalarını boşamak âdetmiş. Şöyle ki karı kocasına 'ben andan mahzûz değilim' diye haber gönderdiği gibi kocasından boş olurmuş."³⁷ Benzer bir hadisenin de *Aneze* aşiretinde olduğunu işitmiştir. Hatta *Antakya*'da "bu yolda bir âdet-i garîbe" olduğun-

35. Tezkire: 27-28.

36. Tezkire: 28, s.161.

37. *Aynı*, s.163.

dan bahisle burada örf ve âdetler gereğince kadınların mavi ferace giymediği sürece evlilik yürür, aksi halde mavi ferace giyilir giyilmez evliliğin bitmiş olduğuna dair bilgileri ilave eder.³⁸

Giderek taşra geneliyle ilgili olarak düşünüldüğünde son derece heterojen bir sosyo-kültürel tablo ortaya koyan bu örnekler Cevdet Paşa'nın şöyle bir değerlendirme yapmasına rol açar: "Memâlik-i Devlet-i Aliyye hiçbir devletin memâlikine benzemez. Her köşesinde böyle birer garîbe görülür. Bir vilayet diğer bir vilayete, belki bir vilayetin sancağı diğer sancağına uymaz. Onun için *devletçe mevzû olan usûlün her yerde muttarid olarak icrası nâ-kabildir ve bir vali veya mutasarrıf memur olduğu mahalde bir sene oturup ta ahalinin etvar u efkârını öğrenmedikçe hüsn-i idareye muktedir olamayıp lâ-ekall bir sene kadar şunun bunun re' yine müracaate muhtaç oluyor.*"³⁹

Fırka-i İslâhiyye'nin sosyalizasyon sınırları içinde nitelendirilebilecek olan, diğer çalışmalarının karakteristik olanları şöyle sıralanabilir: *İs-lahiye* ve *Osmaniye* kasabalarının tesisi, Ulaşlı dağlarında tahrir, Kürt Dağı Aşiretleri, Kozan'da Ağalar ve yaşam biçimleri, Köylerden erzak satın alınması ve fiyat takdiri meselesi, gelişen ziraat uygulamaları, Halep Sancağı'nda usûl-i cedîde ve usûl-i kadîme üzere yerleşim uygulamaları. Bunlar arasında merkezi yerleşim birimleri olan *Halep*, *Payas*, *Adana*, *Kozan*, *Maraş*, *Urfa* gibi sancaklar hakkında demografik ve istatistiki bilgiler de yer alıyor. Ayrıntı, *Hama*'da su bulanık noktaları gösteren harita yapıldığı bilgisine kadar geniş tutuluyor.

Fırka-i İslâhiyye'nin sosyalizasyon görevinin ortaya koyduğu en büyük sosyolojik gerçek ise yörenin henüz toprağa yerleşik hayata yabancı olan insanların bu realiteden kaynaklanan ekonomik, kültürel ve eğitimsel sorunlarının varlığıdır. Sancak düzeyinde örgütlenen yerleşim birimlerinde bile insanların "zihinlerinde bâki olan bedâvet arzusu" onları eninde sonunda dağ ve yayla yaşamına zorlamakta hatta geri döndürmektedir. Öyle ki "terk-i adet pek güç bir keyfiyet olduğundan kimisi çadırlara çıkmak ve kimisi dağlara dağılmak üzere cüz'i bahane arayıp hatta bazılarının *Çukurova*'da ettikleri pamukları güzel neşv-ü nemâ bularak kemale gelmiş olduğu halde bunu satıp da para kazanmağa alışmamış olduklarından *Çukurova*'da bunları olduğu gibi terk ile yaylaya(...)"⁴⁰ gidebilmekteydiler. Bu insanlar taş ve kerpiçle bilinen evler inşa etmeyip "sazdan ve kamıştan huğlar inşasıyla" yetinen insanlardır. O nedenle de *Halep*, *Sis*, *Kozan*, *Adana* gibi yerleşim merkezlerinde mülki amirlerin ve görevlilerin oturacağı hükümet konağı gibi mekânlar ya yoktur ya da bu amaçla başlanılmış olan çalışmalar ise akamete uğramıştır.

38. Aynı, s.168.

39. Tezkire: 28, s.164.

40. Tezkire: 32, s.208.

Sonuç ve Öneriler:

Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir ile vak' nüvislik ve tarihçiliğini aşan bir tarzı denemiştir. Yerinde inceleme, gözlem, olay ve kişi eleştirileri mukayeseli tahliller gibi sosyolojik yöntemle daha yakın teknikler kullanmıştır. Sosyoloji, sosyal olaylarda hem genel hem de karakteristik olan şeyleri arar. Olayların belirli bir zamana ve mekana özgü olmaktan çıkarılarak genel-geçer standartlara oturtulması ve bunlardan her dönem ve olay için sonuçlar çıkarılması *Tezâkir*'i salt tarihi bir malzeme olmaktan uzaklaştırmakta; onu, sosyolojik bir malzemeye dönüştürmektedir.

Tezâkir ait olduğu döneme sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi boyutlarda tanıklık etmektedir. Yaşadığı toplumun değişim sorunlarını ve sancılarını son derece yakından gözleyen Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*deki bu tanıklığının sözkonusu boyutlarda (kültür, ekonomi, siyaset, toplum) araştırmacılara, aydınlara, icra sorumluluğundaki kişilere önemli mesajları bulunmaktadır. Buna göre;

1. Balkanlar üzerinde ve özellikle de *Bosna-Hersek* üzerinde çalışan, fikir üreten, politika yapan; araştırmacı, aydın ve siyasilerin *Tezâkir*'deki *Bosna* notlarından öğreneceği çok şeyler vardır.

2. Tanzimat'ın siyasi arka planına ilişkin özgün malzeme ve değerlendirmeler *Tezâkir*'i Tanzimat araştırmacılarının ihmal etmemesi gereken bir eser haline getirmektedir.

3. Güneyde ve Güneydoğu Anadolu'daki göçebe ve aşiret kültürü üzerinde yapılacak araştırmalar için *Tezâkir* önemli bir kaynaktır.

4. Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısını yakın tarihin dönüşüm ve değişim kültürü üzerinde izlemek ve geliştirmek isteyen sosyologlar için *Tezâkir*'in gerekli bir kaynak olduğu söylenebilir.

5. *Tezâkir*'in tanıklığından çıkan son mesaj da icra sorumluluğuna sahip olan kişilerdir. Döneme özgü terör ve isyan benzeri oluşumlara karşı oluşturulan siyasi güç içinde en az diğerleri kadar sorumluluk ve yetki ile donatılmış ilmiye sınıfından birinin yer almış olması *Cumhuriyet Türkiye*'sinde terör karşısındaki yöntem arayışına ibretlik bir örnektir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa: *Tezâkir*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: TTK. Yay., 1984, 4 C.

Akyüz, Kenan: "Tezâkir-i Cevdet Hakkında", *Tezâkir 1-2*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara: 1986, s.IX-XXVI.

Doğan, İsmail: "Osmanlı Bilimsel Topluluklarının Türkiye'deki Bilim Eğitimine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara: 1995, C.26, Sayı: 1, s.131-149.

Halaçoğlu, Y. , Aydın, M.Akif: *cevdet Paşa*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1993, C.7, s.443-450.

İbn Haldun: *Mukaddime I*, Çev: Z.Kadiri Ugan, İstanbul: MEB Yay., 1990.

Ölmezoglu, Ali: "Cevdet Paşa", *İslam Ansiklopedisi, İst. 1993, C.3, s.114-123.*

Yazan, Ümit Meriç: ""Bir Osmanlı Sosyolođu Olarak Ahmet Cevdet Paşa", "Bildiri", 100. Ölüm Yıldönümünde Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı, 9-11 Haziran 1995.